

"חרב איש באחיו" במלחמת העולם הראשונה

פתיחה
"לפרסאי דמגנו עילוון"
"ובלבד שלא יתחשב עמהם"
דינא דמלכותא דינא
"קוצים אני מכלה מן הכרם"
הלגיטימיות של מלחמה
האם קיים דין יהרג ולא יעבור בספק רציחה?
הצלת הכלל
היתר הריגת רודף

פתיחה

מלחמת העולם הראשונה, שבקיץ זה צוינו מאה שנים לפריצתה, הייתה הרת גורל לעם ישראל מבחינות רבות, אם כי רישומה התעמעם בעקבות האסון הנורא של השואה במלחמת העולם השנייה, שפרצה שני עשורים בלבד אחרי שהראשונה הסתיימה. אחת הצרות הגדולות שנפלו על עמנו במלחמת העולם הראשונה היה הכורח להשתתף בלחימה עצמה. נזכיר מעט נתונים: כמיליון וחצי יהודים נלחמו בצבאות השונים שהיו מעורבים במלחמת העולם הראשונה, משני צידי המתרס, כשבצבא הרוסי שירתו כחצי מיליון יהודים, בצבא האוסטרו-הונגרי כ-350,000, בצבא ארצות הברית שירתו אז כ-250,000 יהודים, בצבא גרמניה כ-1,000,000, בצבא צרפת כ-55,000 יהודים ובצבאות האימפריה הבריטית כ-50,000 נוספים. אומדן ההרוגים מבין החיילים מתקרב לעשרים ריבוא יהודים (כ-13%). כאמור, יהודים רבים השתתפו במלחמה זו כלוחמים. כותב על כך הרב ז'ין במאמרו "המלחמה" (לאור ההלכה' עמ' נח): "מלחמה של גוים עם גוים מעוררת שאלה יסודית, אם מותר לישראל להשתתף בפועל במלחמה זו במקרה שאינה נוגעת באופן ישיר לישראל?" ולאחר שהוא מביא מקור שיש בו התייחסות מסוימת לשאלה הוא מעיר:

למעשה נתעוררה השאלה בספרות ההלכתית המאוחרת, עד אז לא הייתה כנראה השאלה אקטואלית כל כך - או שהמלכות הייתה מכריחה את אזרחיה להשתתף בפועל במלחמה זו, או להיפך - שלא הייתה מקבלת יהודים

לצבא, בין כך ובין כך אין מקום לשאלה. על כל פנים לא מצינו שהמתנדבים יפנו בשו"ת על כך לחכמי התורה.

השאלה בה הוא דן היא היתר ההתנדבות תוך כדי סיכון עצמי, אולם בסוף דבריו הוא מפנה לשו"ת בית דוד (ראה להלן) שעמד על חשש נוסף: "אם הולך למלחמה הלא ילחום נגד ישראל!" באותו דור היו שדנו בנושא משיק והתעלמו משאלה זו, ויש להסתפק אם לא ראו צורך לדון בשאלה זו מסיבה כלשהי, או שהם התעלמו ממנה מסיבה אחרת. כך לדוגמא הרב משה שמואל גלזר מקלויזנבורג בעל שו"ת 'דור רביעי' מחה בשנת תרע"ו בכתב העת 'תל תלפיות'¹ כנגד "כמה מבני עמנו שמורים היתר לעצמם לעשות תחבולה כדי להפטר מעבודת הצבא, כי על פי דין תורה הקדושה אנו מחוייבים לשמוע מצוות המלך ולישא מס הדמים, דמים תרתי משמע - הן מס כספים והן מס הגוף. ואע"פ שמן הסתם אי אפשר להישמר ממאכלות אסורים ומחילול שבתות, כי מצווה זו של שמירת פקידת המלך דוחה את הכל". דיון כולל בדבריו אינו מעניינינו², אך לא ברורה מה הייתה התייחסותו לשאלה בה אנו עוסקים.

מעורבותם של יהודים בלחימה משני צידי המתרס היוותה בעיה קשה עבור אותם חיילים, שכן מעבר לסיכון האישי אי אפשר היה למנוע שיהודי יפגע ביהודי מהצד השני של החזית. בעל 'דרכי תשובה' דן בספר השו"ת שלו 'צבי תפארת' סימן לז בשאלה בנושא דומה:

כהן שנתפס במדינה פלונית בין המורדים, והוכרח להיות ביניהם בעל מלחמה, ועמד בקשרי מלחמה, ובוודאי הרג אנשים, ומבואר בטור שו"ע דאפילו הרג גוים אין נושא את כפיו, וא"כ אין לך בעל מלחמה שהיה במלחמה ולא יהרוג כמה אנשים הן יהודים והן אינם יהודים:

נקודת המוצא שלו היא החשובה לענייננו, והיא שבעיניו היה הדבר יותר מאשר 'חשש' - ברור לו שאין בעל מלחמה שהיה במלחמה שלא הרג יהודים. כך משמע גם מלשון שו"ת 'התעוררות תשובה' ח"ד סימן יא: "...שהיו בין אנשי המלחמה הרבה יהודים כהנים, והוכרחו לירות בכלי מלחמתם על צבא השונאים כדי להורגם ולמעטם, ובהם היו ג"כ יהודים והרגו בלי ספק..."³.

על מקרה שכזה סיפר הרב חיים סבתו בספרו 'בואי הרוח' [עמוד 156, בקיצורים]:

כך התוודה אביו, הרבני יוסף פרקש, לפני מותו. סתיו תרע"ה. בשדה הקרב הייתי. להתקפה יצאנו. מתנפלים בתעלה על החיילים שמולנו. תקעתי בחיל

- 1 וייצן תרע"ז סימן קעד, מובא במחקרים בספרות השו"ת עמוד 173.
- 2 ויעיין מה שהעיר במחקרים בספרות השו"ת עמוד 173 הערה 81.
- 3 אמנם אחר כך משמע שהוא רואה בכך ספק וכדלהלן, וכנראה כוונתו שמדובר בסיכויים משמעותיים.

שמולי את הכידון הארוך. הכידון שלי פילח את ליבו של החייל שמולי. החייל שמט את חרבו, נפל למרגלותיי וצווח באימה - 'שמע ישראל!' 'אוי', זעק בנופלו, 'אוי לשבעת ילדיי, אבוי למשפחתי'. בהלה אחזה בי. ואז צעקתי: 'אחי המתוק, מחל לי, לא ידעתי שאתה יהודי'... נפלתי על צוואריו. כוסיתי דם. שמעתי קול בכי: 'מחלתי לך אחי... לא ידעת, לא ידעת. אנא מלא את בקשתי האחרונה ואמחול לך, קבור אותי כדת וכדין ישראל'.

דוגמא אופיינית נוספת פגשתי בבלוג "סיפורי ארץ ישראל - מצבות מדברות", שם מתוארת התקפה בריטית מהאוויר על באר שבע בטבת תרע"ז, ובה נהרגו 16 יהודים. בהמשך נכתב:

לאירוע ההפצה היה המשך מפתיע. בטרם חלף חודש ימים הופל מטוס אנגלי. הטייס ניצל, וכשמצאו אותו התברר כי היה זה לורד ששון, יהודי מלונדון. הוא שאל: "איזה נזק גרמתי לתורכים לפני כחודש, כאשר הפצצתי את מסילת הברזל בבאר שבע?" הוא סבר שאם בצד המסילה עומד קרון, בוודאי יש בו תחמושת. משנתברר לו שהרג 16 יהודים, לא ידע הטייס את נפשו מרוב צער.

ללא ספק היו אינספור מקרים כאלו. עלינו לברר האם מותרת שותפות במלחמה שכזו, ואם הדבר נכפה על יהודי - האם הוא חייב למסור את הנפש ולא להשתתף בלחימה, כדין מי שאומרים לו שיהרוג או שיהרג, בגלל הסיכוי שיהרוג אחד מאחיו. בנקודה זו יש להבדיל בין המצב לפני שהדבר נעשה - לבין דינו של האדם לאחר מעשה אם אכן הרג, לאור דברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פרק ה הל' ד:

וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה חילל את השם ברבים וביטל מצות עשה שהיא קידוש השם ועבר על מצות לא תעשה שהיא חילול השם. ואעפ"כ מפני שעבר באונס אין מלקין אותו, ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין אפילו הרג באונס, שאין מלקין וממיתין אלא לעובר ברצונו.

כך אולי ניתן להבין את דברי שו"ת התעוררות תשובה הנ"ל, הרוצה להתיר לכהן שהיה שותף בלחימה לישא את כפיו כיון ש"הבעלי מלחמות היו כולם אנוסים לירות בשונאיהם". אך אין מכאן עדיין ראיה שהדבר מותר לכתחילה. בבואנו לדון בשאלת ההיתר להשתתף במלחמה כזו חשוב להקדים ולומר, שחיל ורעדה אוחזים במי שדן במה שארע לאבות אבותיו הקדושים והטהורים הסחופים והדווים בעומק הגלות, ואין בידו כל יכולת להגיע למקומם ולהבין את אשר עבר עליהם. אין המטרה ח"ו לדון את אבותינו, אלא לברר את העניין על פי דרכי ההלכה ועל פי שורת הדין, ואולי אף להצדיק את שעשו גם אם הם לא היו שלמים עם

בחירתם. לרגישותו של הנושא קיימת סיבה נוספת, כיון שמדובר כאן בהלכות חמורות של דיני נפשות.

"לפרסאי דמגנו עילוון"

בשו"ת בית דוד הנ"ל סימן עא דן הרב זאב לייטר, בן אותה תקופה, בשאלה "אם מותר לכהן להסתפח לעבודת הצבא בזמן הזה כיון דיש בו איסור טומאה למתים, וגם כהן שהורג את הנפש יפסל לעבודה". בתוך דבריו הוא כותב: "ובאמת אם ישראל הולך למלחמה הלא ילחום נגד ישראל במערכות שונאיו, שכמעט אין מדינה אשר לא ימצאו אחינו בני ישראל והם אנשי צבא". והוא מוסיף:

ראה זה מצאתי בספר אור זרוע [חלק ד פסקי עבודה זרה סימן קלב] אמר רב אדא בר אהבה אין מוכרין להם עשיות של ברזל. אמר רב זביד בפרזלא הינדואה, ברזל של ארץ הינד שאין עושין אותן אלא לכלי זיין. והאידנא דקא מזבנינן, אמר רב אשי לפרסאי דמגנו עילוון, נלחמים לשמור את העיר ואת יושביה. פירש רבינו שמואל זצ"ל, דמגנו עילוון ולא אורחייהו למיקטל ישראל, ואפילו נלחמים על מדינה אחרת להצילנו שלא יבואו בני אותה מדינה עלינו, ויש שם יהודים באותה מדינה שבני עירנו נלחמים, אפילו הכי אנו מוכרין להם, שהרי להצילנו הם מתכוונים, ושמא לא יהרגו שם שום ישראל. עכ"ל. ולא ראיתי דבר זה מבואר בפוסקים.

האם ניתן להקיש מאיסור מכירת נשק לאיסור הריגה? נראה שבין אם נפרש את טעם האיסור כרמב"ם בפירוש המשניות: "כדי שלא לעזור למשחיתים בעולם להשחית", ובין אם נפרש שיסודו בלפני עיוור כפי שנראה מהדרך בה הביא הרמב"ם את העניין בהלכות רוצח פי"ב הל' ב-ד, לא מדובר באיסור המתקרב בחומרתו לאיסור רציחה, וממילא קשה ללמוד מהקולא הבנויה על "להצילנו הם מתכוונים ושמא לא יהרגו שם שום ישראל" - להשתתפות אקטיבית במלחמה שיתכן שיהרגו בה יהודים אחרים.

"ובלבד שלא יתחשב עמהם"

מקור נוסף לדיון שמובא בתשובת בית דוד שם הם דברי הגמרא בעבודה זרה יח, ב: "הולכין לאיצטדינין מותר מפני שצווח ומציל, ולכרקום מותר מפני ישוב מדינה, ובלבד שלא יתחשב עמהם". הביטוי "יתחשב עמהם" אינו ברור. רש"י פירש: "לחזקם לצור על העיר". תוס' בד"ה "שלא" כתבו: "והר"ר אלחנן פירש להיות ממספר אנשי הצבא של גוים". באופן פשוט מדובר בגמרא על היתר ללכת למקומות שיש בהם מושב לצים וכדומה כדי להציל יהודים, ואת זאת מסייגת הגמרא באומרה שאין "להתחשב עמהם". רש"י מפרש שאין היתר להיות שותף ממשי למצור על העיר,

לעומתו מפרש ר' אלחנן בתוס' שאין להיות חלק ממצבת כח האדם של הגוים, ומשמע שאף אם אינך נלחם בפועל אסור לך להיות חלק מהכוחות הצבאיים של הגוים. מה הבעיה בהימנות על הכח הצבאי, ללא שותפות ממשית בלחימה? נראה שהדברים מתבארים מתוך דברי המאירי במקום:

בזמן שעובדי אלילים אלה שהזכרנו הולכין לכבוש עיירות או ארצות ולבנות מצור אסור לישראל להתחשב עמהם בשעה שמחשבין את גייסותיהם, שמא מתוך שהם משלימין מנין הצריך להם מתאמצים אלו לילך, ונמצאו הם גורמים לאבד נפשות. ומכל מקום אם לא התחשבו עמהם מותר לילך עמהם מפני ישוב מדינה, ר"ל שאם נמסרה העיר בידם יהא משתדל להציל ישראלים שבה.

זו אולי גם כוונת תוס', הרואה בעיה בהימנות על "מספר אנשי הצבא". יש לציין שבפסקי ריא"ז (עבודה זרה פרק א אות יז-יח) כתב:

הרבה מיני ליצניות היו נוהגין לעשות בני רומי, ואסור לישראל לילך שם שמא יסתכן בליצנות שלהם שהיו עושין שם שפיכות דמים, ועוד משום שנאמר ובמושב לצים לא ישב. ואם הולך שם להציל נפשות מותר, ובלבד שלא יתיישב שם עמהם בליצנות.

והעיר המהדיר: "ואולי גרסת רבינו הייתה: שלא יתיישב", במקום שלא יתחשב שלפנינו, ומדובר על התיישבות שהיא סוג של חיבור הדוק למושב לצים שאינו מותר אף לצורך. ובכל אופן נראה שלכולי עלמא אין כאן מקור המתיר לפגוע ביהודי בצורה כלשהי, אדרבה נראה שלדעת רוב השיטות גם שותפות פחות משמעותית בלחימה של הגוים עם גוים אחרים אינה פשוטה.

דינא דמלכותא דינא

הוזכרו לעיל דברי הרב גלזנר המוחה במתחמקים מלהשתתף במלחמה: "ואע"פ שמן הסתם אי אפשר להשמר ממאכלות אסורים ומחילול שבתות, כי מצווה זו של שמירת פקידת המלך דוחה את הכל". יסודם של דברים אלו מצויים כבר בתשובת חתם סופר חלק שישי ליקוטים סימן כט:

ועל דבר עם בני ישראל הנלקחים לצבא המלחמה למלכויות, השתיקה יפה מדבורינו בזה, וגדולי ישראל ע"כ יעלימו עין, והניחו להם להממונים מקהל לעשות כראות עיניהם לפי הזמן, ועת לחשות. ומ"מ אומר כי גוף ענין דינא דמלכותא להטיל מס על כל עמו להעמיד מהם אנשים לצבא מלחמתו, וזה הוא מחוק מלכותו, ודינו דין, וממילא מוטל אקרקפתא דכל מי שראוי לצאת, כי הטובים הנאנסים עוברים על המצוות באונס ולעתים רחוקים. אך מה

שנמצאים עתה למאות המוכרים עצמם מרצונם וברצי כסף, ולכן אף על גב דהמה גריעי מכולהו שהרי בשאט נפשם מתנים לחלל שבתות ולאכול איסורים, מ"מ כיון דשכיחי טובא ולא הוה כתרי עיברא נהרי, ואם אין קהילה זו קונוהו ימכור עצמו במקום אחר, א"כ קלקלתם בעוונותינו הרבים תקנה קצת.

מדבריו למדנו שהבעיות שהטרידוהו הם עבירות שעלולים לעבור עליהם, אך לא מדובר בעבירות שעליהן נאמר יהרג ואל יעבור. מאידך, גם כלפי עבירות שאינן חמורות כרציחה קשה להבין כיצד דינא דמלכותא מתירן. ויעוין בשו"ת משנה הלכות ח"ט סימן שלט שביאר:

אמנם נראה דבאמת אינו קשה כ"כ, דבאמת חוק זה למיפק באוכלוזה אינו חוק נגד תורתנו הקדושה, ומן התורה אין שום איסור למיפק באוכלוזה דמלכא, ולכן שפיר חל החיוב על כל מי שמחויב לקבל חוק המלך, אלא שכל שנכנס לאוכלוזה דמלכא בצבא המלך כרוך שם בנסיונות הרבה שיצטרך לאכול איסורים ולחלל שבת. אלא דלענין זה נמי אין זה חוק נגד התורה, דבאמת הנכנס לצבא אם לא ירצה לא יאכל מפת בגם ולא יאכל נבלות וטרפות אלא יאכל לחם צר ומים לצימאון ולא יכריחו אותו לאכול ממאכליהם, ואם הוא יאכל אז כבר אינו חוק נגד התורה, דהן אמת דהסביבה של צבא יגרום לו להמסובב לאכילת טריפות, אבל אין זה מחוק המלך לאכול טריפות אלא שהם נותנין שם מה שנותנין לאכול ואם לא ירצה לא יאכל ואין לזה חוק, ואם ירצה לאכול רק לחם ולשתות קאפפע ואפשר גם שאר מאכלות שאינם נבלות וטריפות אפשר שיחיה עליהם, או שיתנו לו מביתו לאכול כשר, ויש לו כסף יוכל לקנות לעצמו, וכידוע שכמה מבני ישראל שהיו בצבא ולא אכלו כל ימיהם טריפות. וגיסי שהיה לי שנהרג ע"י הנאצים ימ"ש, ושמו הטוב הקדוש מוה"ר מאיר ב"ר מרדכי הי"ד, היה ת"ח ובעל מעשים גדול, והיה בצבא ע"פ הכרח יותר משנתיים, ולא גאל נפשו במאכליהם, אלא חי חיי צער על דברים יבשים שהיו לו ע"פ רוב. עכ"פ אפילו אחרים יאכלו, אבל אין זה כבר מחוק המלך לעבור על התורה, ושפיר א"א לומר דבשביל זה הו"ל חוק המלך נגד התורה. ואם באמת יצא למקום סכנה שיוכרח לאכול דברים אסורים אז ודאי כבר יהיה אונס גמור, ומילתא דלא שכיחא הוא, ולא יצטרך אפילו תשובה על זה כמפורש בפוסקים.

ובהמשך הוא דן על בעיית חילולי שבת הקיימים בשירות בצבא, ומסביר מדוע אין בכך סיבה לאסור שירות זה. לפי זה אין בעצם המושג 'דינא דמלכותא' כשלעצמו כדי להוות פתרון לשאלתנו, ואין להיעזר בו להבנת הבעיה בה אנו עוסקים.

”קוצים אני מכלה מן הכרם”

אך אפשר שישנו מקור קדום יותר העוסק גם ברציחה. בב”מ (פג, ב) מסופר על רבי אלעזר ב”ר שמעון שהיה תופס גנבים מטעם המלכות הרומאית ומוסרם למלכות, והם הרגום. ועל כך גער בו רבי יהושע בן קרחה שהוא מוסר את ישראל להריגה. וכן אליהו גער בר’ ישמעאל ב”ר יוסי שאף הוא עסק בתפיסת גנבים לפי צו המלכות, ואמר לו שיברח. גניבה היא משבע מצוות בני נח ועונשה בבני נח הריגה, אבל בישראל חייבים בתשלום בלבד, ואיך ניתן למסור גנבים יהודים למלכות? ולכאורה מהתנהגותם של גדולי התנאים שפעלו בשירות המלכות הרומאית ישנה ראייה שמותרת הסגרת גנבים לדיני נכרים, או לפחות לדיני המלכות הנוכרית. כתב על כך הריטב”א שר”א ברבי שמעון ור”י בן ר’ יוסי עשו כן מדין המלכות, וגם הענישו את הגנבים אף על פי דיני ראיות של גויים:

והא דדאין בלא עדים והתראה ושלא בזמן סנהדרין, שאני הכא דשליחא דמלכא הוא, ומדיני המלכות להרוג בלא עדים והתראה לייסר העולם, כמו שראינו בדוד שהרג גר עמלקי, ושלוחו של המלך כמותו.

ונראה שסבר שכיון שדינא דמלכות נוכרים דינא מותר לה אף להעניש את ישראל כנכרים, וע”כ אין זו מסירה ולא רציחה. ואע”פ שגערו בהם אליהו ור”י בן קרחה הרי זה מפני שבדיני ישראל אינם מחויבים, ויש בכך חוסר חסידות, אבל אין זו מסירה. וכעין זה כתב הרשב”א בתשובה שבב”י סוף סי’ שפח:

עוד גדולה מזו, שהרי רבי אלעזר ב”ר שמעון תפס גנבי בהרמנא דמלכא ועניש וקטיל להו, וכן רבי ישמעאל ב”ר יוסי, ואף על גב דא”ל רבי יהושע בן קרחה חומץ בן יין וכו’, וכן אמר ליה אליהו לרבי ישמעאל ב”ר יוסי, מכל מקום לא נשווי להו כטועין גמורים בדינים מפורשים, אלא שמחמת חסידותן היה להם להימנע מלהרוג על מה שלא חייבה תורה מיתה. וזהו שקראוהו חומץ בן יין, לומר שלא היו נוהגין בחסידות כאבותן, ואילו היו טועים גמורים ועושים שלא כדין לא קראום אלא טועים גמורים, חלילה וחס לגדולי ישראל וחסידיו עליון כמותם. ועוד תדע לך, מדאמר ליה רבי ישמעאל לאליהו מאי אעביד, הרמנא דמלכא הוא, ואהדר ליה אליהו אבוך ברח לעסיא וכו’, ואילו היה איסור גמור מאי קאמר הרמנא דמלכא הוא, ה”ל ליהרג ואל יעבור, ואליהו נמי לימא ליה (פסחים כה, ב) מאי חזית דדמא דידך סומק טפי, אלא ודאי כדאמרן שכל שהוא ממונה על כך מן המלך דן ועושה כאילו במשפטי המלוכה, כי מלך במשפטים אלו יעמיד ארץ.

אולם המאירי בב”מ שם כתב:

תלמידי חכמים וחסידים ואנשי השם ראוי להם על כל פנים להרחיק עצמם ושלא להתודע לרשות, וכל שכן לקבל מהם מינוי לתפוש גנבים ולסטים ושאר

רשעי הדור לימסר להריגה, שכל שעושה כן הרי הוא גורם ליהרג הרבה נפשות מדין המלכות שלא מדין תורה, וכל שמסבב מיתתו שלא מדין תורה הרי זה אחד ממיני המלשינות והמסירה.

והר"ן (סנהדרין מו, א) כתב שלא מסר ראב"ש גנבים למלכות אלא אותם שהיו ראויין למיתה מדין ישראל, ועל סדרי הדין שלא כדיני ישראל בזה אף אנשים מישראל יכולים לדון מכח פקודת המלך:

אבל במקומות שדנין דיני נפשות בחו"ל לא יספיק להם טעם זה של מכין ועונשין, דבי"ד 'אלהים' בעינן כדכתיבנא. אלא דאי אית להו הרמנא דמלכא לדון דיני נפשות כפי דיני ישראל, נראה לומר שכל דין נפשות שדיניהם חייב מיתה מצד דין המלכות, ובדינינו ג"כ חייב מיתה, בזה יכולין הם לדון מכח הרמנותא דמלכא, וכדאיתא בפרק השוכר את הפועלים גבי ר' אלעזר ב"ר שמעון. אבל בדין שדיניהם פטור ממיתה ובדינינו חייב - בכה"ג ודאי אסור, דבי"ד מומחין וסמוכין בעינן.

לפי זה יתכן שלדעת הרשב"א והמאירי סמכות המלך מאפשרת להרוג על פי שיקול דעתו, וממילא אין איסור ביד מי שמבצע את הדבר, אולם לא ברור האם הדבר כולל גם לחימה והריגת אנשים שאינם נתיניו - או רק הענשה של נתיניו על דבר רע שעשו.

הלגיטימיות של מלחמה

תשובה לשאלה זו עשויה להיות שיש לראות בכך חלק מהמלחמה, וממילא אם נאמר שהמלחמה עצמה מול אומה אחרת היא לגיטימית יהיה היתר לקחת בה חלק. וכך כתב הנצי"ב בהעמק דבר (בראשית ט, ה):

מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם. איש אחיו - פירש הקב"ה אימתי האדם נענש - בשעה שראוי לנהוג באחוה, מה שאין כן בשעת מלחמה ועת לשנוא אז עת להרוג ואין עונש על זה כלל, כי כך נוסד העולם.

הוא מתבסס על דברי הגמרא בשבועות (לה, ב) "מלכותא דקטלא חד משיתא לא מיענש", ומוסיף: "ואפילו מלך ישראל מותר לעשות מלחמת הרשות אף על גב שכמה מישראל יהרגו ע"י זה"⁴. בדומה לכך הרב שאול ישראלי (עמוד הימיני סימן טז) ראה מקום בתוך המושג 'דינא דמלכותא' גם ללגיטימציה של מלחמה בין אומות, והוא רואה מעין הסכמה כוללת של האומות לחוקיותה של מלחמה. ממשיך הרב ישראלי ואומר:

4 וראוי לשאול האם יש רף מינימלי של צידוק כדי להחיל על מלחמה דברים אלו.

יש לשאול גם על דינא דמלכותא שבפנים המדינה, שגם הוא מקיף דיני נפשות, כמו שכתב הרמב"ם בפרק שני מהלכות רוצח הל' ד שרשות ביד המלך להרוג הרצחנים שאינם מחויבים מיתת בית דין, והרי בפנים המדינה ודאי הטעם לרמב"ם מצד הסכמת בני המדינה. וצריך לומר שבתנאים מסוימים הסכמה מועילה גם במה שנוגע לנפשות.⁵

לפי זה אולי יש מקום לפי דעות אלו לראות בדיני מלכות ודינא דמלכותא מקור להיתר השתתפות בלחימה, או לפחות לפטור מחובה מסירות נפש כדי לא להשתתף בה. ועדיין צ"ב.

האם יהרג ולא יעבור בספק רציחה?

כשמדובר במצבים בהם מאוים היהודי בהריגה אם לא יצטרף ללחימה, יש למצוא צד נוסף לקולא, והוא שקיים ספק האם יהרוג יהודי, אין כאן ודאות. הפרי מגדים בספרו תיבת גומא פרשת וישב (הובאו דבריו בהגהות רע"א ליו"ד סימן קנז) כתב שגם בספק אומרים יהרג ולא יעבור, וכך כתב מהר"ם בן חביב בתוספת יוה"כ (יומא פב, א) ועוד אחרונים. לעומתם, הב"ח בסוף סימן קנז מקל⁶. אולם במקום אחר הסתפק הפרי מגדים (משבצות זהב סימן שכט ס"ק א): "אם אמר שלטון הרוג פלוני ואם לא קטלינא לך, ופלוני ספק, כתינוק נמצא בעיר מחצה על מחצה, אם נאמר דלא שייך מה חזית דהוא ודאי וחברו ספק, או דילמא לא שניא. וצ"ע כעת". לכאורה הדברים סותרים את דעתו הנ"ל, אלא שיש לחלק בין שפיכות דמים שבה יש מקום להקל ולומר שסברת "מאי חזית" אינה קיימת במקום ספק, לבין שאר עברות חמורות.⁷

הסמ"ע בחו"מ סי' תכו ס"ק ב דן בשאלה האם החובה להציל את חברו הנמצא בסכנה במצב בו המציל מסתכן:

ובהגהות מיימוניות פרק ראשון מרוצח הט"ו (דפוס קושטא) כתבו דבירושלמי (סוף פ"ח דתרומות) מסיק דצריך אפילו להכניס עצמו בספק סכנה עבור זה, והביאו הב"י. וכתב ז"ל, ונראה שהטעם הוא מפני שהלה ודאי והוא ספק. עכ"ל. גם זה השמיטו המחבר ומור"ם ז"ל, ובזה י"ל כיון שהפוסקים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור לא הביאו בפסקיהן, משום הכי השמיטוהו גם כן.

הדמיון בין הנושאים הוא בשאלה האם יש לומר שוודאי עדיף מספק, וא"כ יהיה צריך להכניס עצמו לספק סכנה למען חברו הנמצא בוודאי סכנה, וכמו כן לא יצטרך

5 ויעוין בדבריו שם בהרחבה, ובמה שכתב על דבריו הרב יהודה שביב [תחומין ט 225-227].

6 דעה שלישית היא דעת הב"י שם שנקט שיש לנקוט שב ואל תעשה בין לעבור ובין ליהרג, ובענייננו משמעות דעתו לכאורה כאוסרים להרוג.

7 האריך בביאור השיטות הרב יצחק ויינברג בספר בכל נפשך סימן טז.

להימנע מפגיעה בספק יהודי כיון שהוא נמצא בוודאי סכנה. מצד שני, יש מקום לומר שספק וודאי שווים, ולכן יאסר להרוג ספק יהודי, ולא יתחייב להציל חברו בספק סכנה. הסמ"ע מכריע שאין חובה להכניס עצמו לספק, ולפי זה משם נלמד שאסור להרוג ספק יהודי אף במקום פיקו"נ. אולם יש להעיר שהסברה לחלוק על הכרעת הגהות מימוניות היא "דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה" כלשון הרדב"ז ח"ג סי' תרכז, וסברה זו כמובן אינה נוגעת לנידונו של הפרי מגדים, שכן כאן הספק אינו אצלו אלא אצל חברו. ולפי זה נמצא שאם משווים בין העניינים יש לומר שבשאלת הריגת ספק יהודי לכולי עלמא ספק עדיף על ודאי, ואין צריך להיהרג. מאידך יש מקום לומר שנידון דידן חמור מהדיון בסימן תכו, שכן כאן מדובר במעשה בידים, מה שאין כן שם שמדובר בהימנעות מהצלה בשב ואל תעשה, ועל כן יקשה להביא ראיה משם לקולא.

הרב יצחק זילברשטיין בספרו חשוקי חמד (כתובות דף טו עמוד ב) הוסיף על דברי הפמ"ג:

והנה דברי הפמ"ג אמורים דווקא כשיש מחצה ישראל ומחצה גוים, ויש להסתפק מה הדין כאשר יש רוב גוים ומיעוט ישראל, האם בכה"ג גם מסתפק הפמ"ג אם צריך למסור נפשו. ואף על פי שתינוק הנמצא בעיר כזו שרובה גוים מצוה להחיותו, ואף מחללים עליו שבת כמבואר בכתובות דף טו ע"ב, מ"מ למסור את נפשו עליו אינו חייב, כי מבחינת "לא תרצח" אפשר ללכת אחר הרוב ולומר שהוא נכרי ואין כאן איסור רציחה, אלא שלגבי חילול שבת אין הולכים אחר הרוב כיון שיש מצוה של "וחי בהם" ואפילו על ספק ישראל. אבל למסור את נפשו מאי חזית, שהרי גם נפשו חביבה, ולמה ימסור נפשו בעבור חביבות נפשו של האחר בשעה שספק אם יש כאן "לא תרצח"?

על פי זה פתר הרב זילברשטיין שאלה הדומה לשאלתנו: "נאצי המאיים על יהודי ואומר לו: הרוג אדם זה ואם לא אז אהרוג אותך, ואדם זה [שהנאצי אמר לו להרוג אותו] הוא ספק יהודי, האם מותר ליהודי להורגו - או שמא גם עליו נאמר יהרג ואל יעבור?". נמצא שיש כאן צד נוסף לטובת השתתפות במלחמה, אולם כל זה דווקא במקרה בו איום המוות מרחף מעל ראשו של היהודי שיסרב.

הצלת הכלל

בספר אבני שיש (קובנא תרפ"ו סימן א) דן בשאלה הבאה:

אירע עובדא פה שהובא רופא אינו יהודי בליל שבת לחולה שיש בו סכנה, ובאמצע הלילה היה קשה להשיג נכרי להחזירו אל מקומו, וידועה הקפדתם של הדוקטורים שאם לא יוחזרו בתוך זמנם יכעסו ושוב לא יסעו פעם אחרת לשום חולה. ועלתה על דעתי להתיר גם ע"י יהודי, כי אולי גם זה נכלל ונגע לפיקו"נ משום פעם אחרת.

בתוך הדברים הוא רוצה להביא "קצת דוגמא וראיה" מתוס' בסנהדרין כו, א המבאר את דברי הגמרא שהתירו לזרוע בשביעית משום ארנונא "דפיקוח נפש הוא ששואל להם המלך מס ואין להם לפרוע ומתים בתפיסה", ואף שבשעה זו אין סכנה, התירו להם לזרוע בגלל הסכנה הכללית שלעתיד לבוא". בסוף הספר (עמוד שסה) מובאות הערות גיס המחבר הרב אליהו מאיר פייבלזון, והוא מעיר שם על הראיה מארנונא מכמה פנים. בתוך הדברים הוא כותב: "למהרי"ק (שורש קסה) אסתר ויעל לא עשו שום איסור כי אם מצווה רבה להציל כלל ישראל, ולמאירי (כתובות ג) מצד הצלת רבים, ודבר הנוגע למלכות יכול לגרום סכנת הכלל". וכאן הוא מוסיף את הדברים הבאים: "ובאמת איני מוצא לפי שעה טעם אחר להיתר השתתפות במלחמה בזמן הזה, הא בשפיכות דמים יהרג ואל יעבור, ובמלחמותינו נמצאים בשני הצדדים ישראלים". למדנו מדבריו טעם חדש המתיר ליהודי להשתתף במלחמה בה הוא עלול להילחם מולו בני עמו - הצלת כלל ישראל. ראשונים ואחרונים ביארו כך את ההיתר של יעל ואסתר לעבור על אחת משלוש עברות חמורות⁸. מבין הרב פייבלזון שסירוב היהודים ליטול חלק בקרבות עלול לגרום לסכנת הכלל. אולם יש לשים לב להבדל בין שתי השיטות שבדבריו, אם כדי להתיר - צריך דווקא את כלל ישראל, יש מקום לכאורה לחלק בין אסתר ויעל ובין מלחמת העולם, אולם אם הדבר אינו בדווקא אכן יש מכאן מקור.

היתר הריגת רודף

בחידושי רבי עקיבא איגר (כתובות דף לג עמוד ב) הובא בשם בנו, ר' שלמה:

יש לי מקום ספק בשנים רודפים זה אחר זה וזה אחר זה להרוג והתחילו שניהם כאחד... אם אחר הרואה רשאי להרוג לכל חד מנהון או לא, דבכה"ג אין גם לאחד מהם דין רודף להינתן להצילו בנפשו, כיון דכמו שהוא רודף לחברו - כן הוא נרדף מחברו.

בספר משנת פקוח נפש עמוד קנ כותב הרב יוסף אריה לורנץ:

...ובהיותי אצל מו"ר שליט"א [הרב שטיינמן] הוסיף ואמר: מעשה ביהודי כשר וירא אלוקים אשר במלחמת העולם הראשונה שירת כחייל בצבא הגרמני כשנלחמו כנגד הצבא הרוסי, ואירע שהרג לחייל רוסי ובהיותו מפרפר אמר שמע ישראל! וביקש ממו"ר שיוורה לו היאך לתקן האיסור החמור של רציחה... ענה לו מו"ר שאין צריך כפרה כלל, כי החייל הנ"ל היה לו דין רודף שהרי רצה להורגו, והגם דתרוויחו הוה רודפים מ"מ חשיב רודף, שהרי הרבה מבחורי

8 יעויין בשו"ת משפט כהן סי' קמד, ובספרו של הרב צבי קפלן "יחי בהם" (י"ם תשנ"ה) בפרק על מעשה יעל (עמ' 30 ואילך).

ישראל הכשרים שירתו בצבאות נכר, והא כל קבוע כמחצה על מחצה והדבר ידוע שבכל צבא יש מתי מעט יהודים והיאך יכולים היו להילחם ולהרוג ולא חששו שמא ישראל הוא האיש הלוחם כנגדו, אלא ע"כ דתרווייהו חשיבי רודפים ויכול כאו"א להרוג את חברו מדינא דרודף. ע"כ שמעתי ממו"ר שליט"א.

מעיר על כך הרב לורנץ:

יש לדון בזה, דאם נימא דתרווייהו חשיבי רודפים אהדדי ממילא אין כאן שום רודף, שהרי כל אחד ואחד רוצה להרוג אדם שמחוייב מיתה מדין רודף, אמנם הרי יש כאן גלגל החוזר, דאם באנו לומר דמהאי טעמא לא הוי רודף נמצא שוב דכל אחד ואחד הוה רודף שרוצה להרוג את חברו, וחוזר חלילה.

אמנם יש לשאול האם נימוק זה היה מהווה נימוק להשתתפות במלחמה - או רק סיבה שאין צריך כפרה? האם יועיל למקרה בו ההורג זורק פצצה מהאוויר כבסיפור המוזכר לעיל, שכן אינו נרדף באופן ישיר על ידי חברו המצוי על הקרקע. סוף דבר, ישנם מספר צדדים להצדיק את השתתפותם של אחינו בני המדינות השונות בלחימה, ואף אם ארע שפגעו ביהודים, יש מקום לומר שאין בידם עוון.

יום הכיפורים תשל"ד. סיימנו את תפילת מוסף ומייד עמדנו לתפילת מנחה. נהגנו כמנהג קהילת מצרים, לפייט את פיוט העקדה פעמיים: בראש השנה לפני תקיעת שופר להזכיר את זכותו של יצחק, וביום הכיפורים לפני תפילת מנחה בעת רצון, כי מסורת היא שיצחק נעקד ביום הכיפורים בשעת המנחה. באמצע הפיוט נשמעו צפירות חדות עולות ויורדות. הלב נחרד. המתפללים הביטו איש אל רעהו. איש לא דיבר. ניידות משטרה חלפו ברחוב קורצ'ק והכריזו 'אזעקת אמת, אזעקת אמת! הרב שלמה בן-שלוש, רב בית הכנסת, עולה לבמה ומוסר את הידיעה שאמר לו אחד המתפללים: 'קרבות בצפון ובדרום'. הרב מבקש מכולם להתאמן בתפילה. 'החיילים נלחמים באומץ בשדה הקרב, כך אמר...'

פרקש עומד ומתבונן במתגייסים. מחלק עוגות שמרים שהכין למוצאי הצום. הוא מזהה אותי. 'זכור, הוא אומר לי: אתם מתגייסים לצבא שלנו. על ארצנו אתם מגינים!'

לא הבנתי אז למה התכוון. המילים שלו נשמעו לי רגילות. רק אחרי שנים, כשסיפר לי את סיפורו, ידעתי למה התכוון באותה שעה...

(מתוך פרק יב של 'בואי הרוח' מאת הרב חיים סבתו וועי' לעיל עמ' 22-23)